

EMMANUEL LEVINAS'TA KOMŞULUK KAVRAMI

Yusuf BUHURCU*

Öz: Bu çalışmanın amacı çağdaş Fransız düşünür Emmanuel Levinas'ın komşuluk kavramını açıklamaktır. Bu konu daha önce semavi dinlerde de yer almasına rağmen onu felsefi bir mesele olarak ele alan Emmanuel Levinas olmuştur. Bu nedenle Levinas'ın komşuluk kavramını ve ona temel oluşturan başkalık felsefesini anlamak önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada öncelikle Levinas'ın komşuluk düşüncesinin temelini oluşturan başkalık düşüncesinin çeşitli veçheleri gösterilecektir. Böylece etiği ontolojiye önceleyen Levinas'ın temel düşüncesine dair bir açıklama da yapılmış olacaktır. Bununla birlikte komşuluk kavramının nasıl olup da etik zemininden varlık alanına ve oradan da siyasete uzanan bir yol izlediği gösterilebilecektir. Levinas'ın felsefesinin değişken ve zorlu yapısı da göz önüne alındığında onun açık bir şekilde izah edilmesi de zorlaşmaktadır. Bu çalışma da bu zorlu ödeve talip olmanın bir sonucu olarak hazırlanmıştır. Böylece, Levinas'ın komşuluk kavramına yönelik sorularının çağdaş felsefeye bir yol göstermesi ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Levinas, Komşuluk, Başkası, Etik, Ontoloji

THE CONCEPT OF NEIGHBORHOOD IN EMMANUEL LEVINAS

Abstract: The main purpose of this paper is to explain the concept of neighborhood conceived by contemporary French philosopher Emmanuel Levinas. Even though this concept priorly took place in Judeo-Christian religions, Emmanuel Levinas is the philosopher who examined this topic from rather a philosophical perspective. Therefore, it is important to understand Levinas' concept of neighborhood and his philosophy of otherness which provides a basis for this concept. Thus, an explanation is made about basic thought of Levinas in which ethic proceeds ontology. Moreover, it is shown how the concept of neighborhood follows a path to field being, and then to politics. Taking the variable and complex structure of Levinas' philosophy into consideration, explaining it clearly becomes even more difficult. This study, hence, conducted as a result of a demand to this task. Thus, it is expected that the questions by Levinas to the concept of neighborhood will guide contemporary philosophy.

Keywords: Levinas, Neighborhood, The Other, Ethic, Ontology

* Öğretim Görevlisi | Lecturer

İstanbul Medipol Üniversitesi, İngilizce Hazırlık Programı, Türkiye | Istanbul Medipol University, English Preparatory Program, Turkey

buhurcuyusuf@gmail.com

Orcid Id: 0000-0003-4731-451X

Buhurcu, Y. (2020). Emmanuel Levinas'ta Komşuluk Kavramı. *Kilikya Felsefe Dergisi*, (2), 150-168.

1. Giriş

Komşuluk kavramı ilk olarak semavi dinlerde ve daha sonra pek çok düşünür tarafından hem sosyolojik hem de politik bağlamlarda ele alınmıştır. Ancak bu kavram etik veya ahlak bağlamında pek az filozof tarafından ele alınmıştır. Komşuluk kavramını felsefi meselelerden biri haline getiren ve felsefi tartışmanın bir konusu yapan Yahudi kökenli Fransız filozof Emmanuel Levinas'tır. Onun bu kavramı nasıl ele aldığını irdelemek ve incelemek çağdaş toplumu anlamak bakımından önem arz etmektedir. Ancak Levinas'ın komşuya ve başkasına dair düşünceleri karmaşık ve değişken bir yapıdadır. Bu karmaşık ve değişken yapının yarattığı zorlukları aşmak onun komşuluk kavramına dair düşüncelerini anlamak için Levinas'ın başkalık felsefesinin gelişimini anlamak ve incelemek gerekmektedir.

Dolayısıyla Levinas'ın temel meselesinin ne olduğunu bilmek komşuluk kavramını anlamada yardımcı olacaktır. Levinas'ın temel meselesi ise başkalıktır. Zira Levinas etiğin filozofudur, etiği ontolojiye önceleyen filozoftur ve ona göre "politika, etik temelde daima denetlenebilmeli ve eleştirilebilmelidir." (Levinas, 2010a, s. 325) Dolayısıyla çalışmanın ilk bölümünde komşuluk kavramının temelinde yatan başkalığın kipleri açıklanacak, daha sonra çalışmanın temel bölümü komşuluk kavramı ve üçüncü mefhumu incelenecektir. Sonuç olarak Levinas'ın başkalık ve komşuluk kavramının açık bir izahı sunulmaya çalışılacaktır. Zira Levinas'a göre komşu başkasıdır ve yakınlık içinde uzaklığı, farklılık içinde aynılığı barındırmaktadır.

2. Başkalığın Kipleri ve Komşuluk Düşüncesine Geçiş

Levinas'ın "başkası" ya da "komşu" fikri ontolojiden ayrı olarak ele alınamaz. Ancak Levinas etiği ontolojiye önceler. Keza Levinas ontoloji zemininde bir etik değil, etik zemininde bir ontoloji düşüncesi oluşturur. Nitekim felsefe eğitiminin ilk yıllarında Husserl ve Heidegger'in etkisinde kalan Levinas'ın düşüncesinde ontolojinin yanı sıra fenomenoloji de esaslı bir rol oynamaktadır. Fenomenoloji, onun düşüncesinin mihenk taşlarından biridir. Ancak, onun fenomenolojisi bile başkalığa dayanmaktadır. Levinas başkalığın kendisini açığa çıkışını incelemektedir.

Levinas'ın, Heidegger'in Nazilere ve antisemitizme yakınlığı konusunda yaşadığı hayal kırıklığı, onun Heidegger'in ontolojiye dayalı düşüncesine karşı etiğe dayalı bir düşünce geliştirmesine neden olmuştur. Böylece Levinas, felsefesini "varlıktan başka" olan üzerine inşa etmeye başlar ve bu "başka olan" üzerinden düşüncesini tekrardan gündeme getirir. Daha iyi ifade edebilmek için Özkan Gözel'in yorumunu hatırlatmakta fayda vardır:

Denebilir ki, Levinas düşüncesinin özgünlüğü, varlık fikrine karşı düşünme ve buna bağlı olarak varlıktan başka türlü olanı düşünme ısrar ve inadında yatar öncelikle. Böylece Heidegger düşüncesinin "iklimini terk etme yönünde derin ihtiyaç", özgünlüğü içerisinde Levinas felsefesini mümkün kılabilmıştır. Zira ontolojik iklimin terkiyle birlikte varlık fikrinin sirayet etmediği bir alan açılmıştır Levinas'ın önünde: *Varlığın Ötesi* ya da *varlıktan başka*. (2011, s. 36)

Levinas'ın ele aldığı öncelikli sorun, Batı felsefesinin ontoloji merkezli oluşudur. Levinas ontolojiyi "Aynı'ya indirgeme" olarak görmektedir. Bu sebeple de onun için asıl önem arz eden mesele Leibnizci "Neden bir şey var da, yok değil?" formülü değildir.

Levinas bu düşünceye karşıt olarak etiği önceleyen şu soruyu öne alır: "Var olmaya hakkım var mı?" (2010a, s. 343) Zira, özne dünyaya geldiğinde yalnızdır ve başkasıyla karşılaştığında var olur. Özne, başkasına karşı etik sorumluluk ile doğmuştur ve bu şekilde de ölecektir. (Levinas, 2010a, s. 296) İşte bu etik sorumluluk, etik talep düşüncesine yönelmektedir. Etik talebin komşudan gelmesi bu çalışma için önemli olacaktır. Nitekim, Levinas için etik talebin amacı öncelikli olarak "hem varlığın ötesini (*l'au-dela*) hem de varlığın ötesine varmanın yolu olarak varlıktan-soyunmayı (*dés-interessement*)" (Gözel, 2011, s. 36) başarmaktır. Levinas tam da böyle bir ilişkiyi ele alırken Platoncu "varlığın ötesi" fikri bağlamında düşünmektedir. Öyle ki, Levinas "etiği 'İyi'ye doğru hareket" olarak vazed[er]." (Gözel, 2011, s. 36) Bu durumda nihai iyi olan başka olana ulaşmak olacaktır. Buradaki başkalık evvela "varlıktan başka olan" olarak tasavvur edilmektedir. Levinas bunu şöyle tanımlar:

Varlıktan *başka olana* [varlığın *ötekisine*] geçmek, varlıktan başka türlü [olmaktır]. Başka türlü var olmak değil, var olmamak da değil, ama var olmaktan başka türlü [olmaktır bu]. Burada geçmek, ölmekle eş değerli değildir. Var olma ve var-olma, karşılıklı olarak birbirlerini aydınlatırlar, varlığın belirlenimi olarak spekülâtif bir diyalektik cereyan eder burada. (Levinas, 1974, s. 13-4; aktaran Gözel, 2011, s. 37)

Böylece Levinas *var olmaktan başka türlü* veya "varlıktan başka olan" hakkında bir fikir ortaya atar ve daha sonra düşüncesini bu yönde geliştirir. Bu sebeple Levinas'ın ilk durağı (*Zaman ve Başka* kitabında) zaman ve "varlıktan başka olan" olmuştur. Burada ontolojinin "düşünülemez" dediği şeyi düşünmeye yönelir. Bununla birlikte Levinas'ta özne başka ile sorumluluk üzerinden ilişki halinde olduğu için bu ilişki metafizik bir ilişkidir. Batı felsefesi insanı özgürlük ve bilinç (yani ontoloji) üzerinden, Levinas ise insanı sorumluluk (yani etik) üzerinden tanımlamaktadır. Bu anlamda Levinas, etiği ontolojiye önceler. Nitekim felsefesini sorumluluk kavramı ve başkalık kavramı üzerine inşa eder. Ancak başka olan başkalığından dolayı tanımlanması güç olandır. Haliyle başkalığın çeşitli kipleri olduğu unutulmamalıdır. Bu kipler birtakım geçişler aracılığıyla olmuştur. Ancak bu geçişlerin dönemselsel ve kronolojik düşünülmesi gerekli değildir. Dolayısıyla "Levinas'ın düşüncesinin girift yapısını unutmamak ve basitleştirici sonuçlar çıkarmamak gerekir." (Gözel, 2011, s. 42)

Levinas'ı ele alırken, onun felsefesinin gelişimine uygun olarak öncelikle varlık alanından başlamak gerekir. Bu gelişim için de Levinas'ın değindiği 'başka'lığın çeşitli kiplerini sunmak gerekmektedir. Bu kipler ya da temalar *zaman, dışılık, ölüm, eros, velûdiyet, komşu, yakınlık* ve *üçüncü taraf* mefhumlarıdır. Burada komşuyu, yani *başkasını* anlamak için onun kim olduğunu da belirlemek gerekmektedir: Levinas'a göre başkası, başka insandır. Ama burada bahsi edilen aynı özü paylaşan varlıklar değildir. Başkası eşsizdir ve benzersizdir. Başkası ile konuşuruz, "başka olarak başkası fakirin ve yabancının yoksunluğu içinde sunar kendini, şu hâlde, doğruluk ve samimiyet olan bir çıplaklık içinde: [Yüz]'ün ifade[si] (expression)". (Calin ve Sebbah, 2011, s. 39) Özne

başkasına karşı sonsuzca sorumludur ve onun rehinesidir. Başkası komşudur; komşu aynı olmayan ve olması da gerekmezdir. O yakınken uzak olan, uzakken yakın olandır.

2.1. Dişil başkalık ve Velûdiyette

Levinas *Varoluştan Varolana ve Zaman ve Başka* kitaplarında en âlâ başkalık olarak dişil olanı gösterir. Levinas'ın dişiliği en âlâ başkalık olarak seçmesi dişiliğin ve cinsiyetlerin ilişki esnasında ne iseler o olarak kalmalarından kaynaklanır. Levinas bunun sebebinin *Zaman ve Başka*'da şöyle açıklar: "Bana göre bu dişil mefhumunda önemli olan şey yalnızca bilinemez olan değil, ışıktan kaçmaktan ibaret olan bir varlık kipidir" (Levinas, 2005, s. 116). Haliyle Levinas için bu erotik ilişki etik ilişkinin de nasıl olması gerektiğini belirtmelidir. Öyle ki başkası veya komşu ile ilişkide özne ve başkası ne iseler o olarak kalabilmelidirler. Levinas'a göre, "Seven ve sevilenin çakışması olarak şehvet, onların ikiliğinden beslenir: Eşanlı olarak kaynaşma ve ayrılık söz konusudur burada." (Levinas, 1961, s. 302; aktaran Gözel, 2011, s. 119) Ancak burada bahsi edilen gerçek anlamda erotik bir ilişki değildir. Hatta "yalnızca bir sevgili bir eş değil, herhangi bir yakın, bir anne, bir kız kardeş, hatta bir erkek de dişil konumunu üstlenebilir. (...) Dişil ile ilişki, dişil cinsiyetine mensup birisinin fiilen mevcudiyetini varsaymaz." (Direk, 2005, s. 16) Burada Levinas'ın değinmek istediği gizem ve asla tamamlanamamış arzudur. Levinas'ın odağı başkasının başkalığını sağlayan gizeme doğru sürüklenmedir. Zira ona göre, "Dişinin varolma tarzı gizlenmedir; bu gizlenme olgusu da tam olarak hayâdir. (...) Onun tüm gücünü oluşturan başkalıktır. Gizemi onun başkalığını meydana getirir." (Levinas, 2005, s. 116)

Erotik birleşmedeki bu birleşim ve ayrışmada başkası başkalık sağlayan özünü korur. Bu durumda özne nafile bir okşama ediminde bulunur. Bu okşama edimi karanlıkta yapılan bir eylem gibidir ve başarısız olmaya mahkûmdur. Zira okşama ediminin nihai bir ereği yoktur.¹ Levinas'a göre okşamanın anlamı daha felsefi ve etik temellidir. "Okşama öznenin varlığının bir kipidir ki, bu kipte özne, bir başkasıyla temasta bu temasın ötesine gider." (Levinas, 2005, s. 118) Bu onun daha sonra geliştireceği başkasına karşı sorumluluk düşüncesinin de temelini oluşturacaktır. Burada bir aşkınlık projesi olduğu söylenmelidir. Zira "aşkınlık baştan beri Levinas'ın başlıca izleğidir." (Bernasconi,

¹ Levinas'ta bahsi geçen okşama eylemi, Slavoj Žižek'in *Yamuk Bakmak* (2005, ss. 16-7) kitabında Bertol Brecht'in *Üç Kuruşluk Operası* ile Zenon'un Akhilleus ve kaplumbağayla ilgili paradoksu arasındaki paralelliği göstermek için kullandığı örneğe benzerlik göstermektedir. Burada bahsi geçen paradoksta Akhilleus Hektor'u (ya da kaplumbağayı) yakalamaya çalışmaktadır. Ancak onu bir türlü yakalayamamaktadır. Žižek bu örneği İlyada'da geçen şu bölüme atıfta bulunarak açar: "Bir rüyada olduğu gibi, takip eden kişi peşine düştüğü kaçağı yakalamayı hiçbir zaman başaramaz, keza kaçak da peşindeki kişiden hiçbir zaman tam manasıyla kurtulamaz; işte Akhilleus da o gün Hektor'u yakalamayı başaramadı, Hektor da ondan tam olarak kaçamadı." Burada tıpkı okşama kipinde olduğu gibi, yaklaşma kipinde de özne başkasına asla tam olarak yaklaşmaz. Onu yakalayamaz. Ona yaklaşırken, başkasına / komşuya asla tam olarak yaklaşamaz. "Onu bir daire içine alabilir" ancak. Bu durumda, Žižek'in öne sürdüğü Lacancı özne ve hiçbir zaman yakalanamayacak nesne-neden ilişkisine benzeterek olursak, okşama kipinde de yakalanamayacak olan başkasının veya komşunun her zaman elden kaçacağını söyleyebiliriz. Bu nedenle o hep başkası olarak kalacaktır ve özne her zaman ona karşı sorumlu olacaktır. Hatta başkası, bir başkası olarak kaldığı müddetçe ben onu bir arzu nesnesi haline getirebilirim ve okşama böylece anlam kazanabilir.

2011a, s. 235) Onun amacı ve en baştaki projesi de “varlıktan başka olan” a, aşkın olana ulaşmaktır. Keza “varlıktan soyunmak”tır.

Ancak Levinas'ın dişil başkalık ve eros yoluyla ele aldığı velûdiyet mefhumu onun yeniden *aynı olana* yönlendiğini göstermektedir. Levinas velûdiyeti dişil başkalık ve eros yoluyla varmak istediği bir aşkınlık olarak görmüştür. Levinas'ta baba, oğul üzerinden, velûdiyet ile kendisini devam ettirir. Ancak eros ve velûdiyet yoluyla varoluş çoğullaşmaktadır. Bunun sonucu olarak özne bir olmanın dışında bir varoluşa kavuşur. Zeynep Direk'in *Zaman ve Başka'yı* sunuşunda belirttiği gibi, “geleceği olmayan bir gelecekle, benim ilişkilerim olmayan imkânlarla ilişkim oğul ile ilişkide somutlaşıyor.” (2005, s. 31) Velûdiyet yoluyla özne kendisine şimdinin dışında bir yaşama imkânı sunar. “Özne velûdiyet yoluyla ‘şimdi ve burada’yı aşar ve gelecek zamanda var olma imkânına kavuşur: Velûdiyette ben evlâdımında var olurum.” (Gözel, 2011, s. 123) Levinas'ı bu mefhumla ulaştıran soru şudur: “Bir sen'in başkalığında, bu sen de erimeksizin ve kendimi kaybetmeksizin nasıl ben kalabilirim? Kendi şimdinde olduğum ben olmaksızın, yani kaçınılmaz olarak kendisine dönen bir ben olmaksızın, ben nasıl bir sende ben olarak kalabilir?” (2005, s. 120) Lakin şunu da belirtmek gerekir ki, Levinas'ın ulaşmayı amaçladığı bu birliktelik “hemhallik olmayan bir birlikteliktir.” (Gözel, 2011, s. 124) Bu minvalde, Levinas velûdiyet mefhumunu “çoğul bir varoluşa” geçişin aracı olarak görmektedir. Özellikle *Bütünlük ve Sonsuz* kitabındaki izleği bu yönde olmuştur. Üstelik Levinas velûdiyeti “hem bir kendiyile özdeşleşme hem de özdeşleşmede bir ayrım olarak” (Gözel, 2011, s. 124) görmektedir. Fakat bu ayrım bir başka şeyi daha göstermektedir: Evlâdın yaşamaya devam etmesi ve gelecekte yer alması. Ancak bu gelecekte oğulla birlikte baba'dan da bir parça vardır. Böylece velûdiyet gelecek ilişkisi kurulur. Bu Levinas'ın zaman anlayışı ve ölüm ile ilgili düşünceleriyle de ilintilidir.

2.2. Zamanın ve Ölümün Başkalığı

Levinas'ın *başkası* ve *komşu* kavramları zaman anlayışıyla da yakından alakalıdır. Zira yukarıda da değinildiği gibi Levinas'ın felsefesinin çıkış noktası Heidegger felsefesine karşıtlıktır. Bu nedenle sadece başlığına bakarak bile *Zaman ve Başka* kitabının Heidegger'in *magnum opus'u* olan *Varlık ve Zaman* kitabına karşı olarak yazıldığı çıkarımında bulunulabilir. Levinas için zaman demek aslında gelecek demektir. Levinas, *Zaman ve Başka'da* gelecek yerine iki farklı kavram kullanır: *L'avenir* ve *le futur*. (bkz. Levinas, 2005, s. 118) Levinas'a göre hipostazın² zamanına indirgenemeyen, şimdi olmayan gelecek, olayın geleceğidir. *Zaman ve Başka'da* zaman diyakroniktir, yani senkronik zamanı sekteye uğratan bir zamandır. Bu anlamda da “hiçbir şekilde yakalanamayan, kavranamayan şeydir gelecek... Başımıza gelen ve bizi ele geçirendir. Gelecek, başkadır. Gelecekle ilişki başka ile ilişkinin ta kendisidir.” (Levinas, 2005, s. 103) Bu noktada, gündelik hayatın özne için sadece kendini unutmada olduğunu ve bu nedenle

² Teferrüt olarak da tercüme edilebilecek olan hipostaz “anonim varlığın bağrından varolanın ortaya çıkışıdır, özneliğin doğuşudur.” (Gözel, 2011, s. 76)

de özne kendisini ancak başkası ile ilişkide aşabileceği için bu şimdinin değil, geleceğin bir olayıdır. Levinas bu olayın ölüm olduğunu belirtir.

Levinas *Zaman ve Başka* kitabının “Ölüm ve Gelecek” adlı bölümünde şöyle demektedir: “Ölüm asla şu an değildir. Ölüm burada olduğunda ben artık burada değilim; hiçlik olduğum için değil asla, yakalamaya kadir olmadığım için.” (2005, s. 98) Levinas burada ikinci kısma özellikle karşı çıkmaktadır. Çünkü bu sözün ölüm paradoksunu şimdiye indirdiğini düşünür. Levinas’ta “ölüm asla bir şimdi değildir.” (2005, s. 98) Bir boşluk ve hiçlik değildir, sadece kavranamaz olandır. Ancak “Heidegger’de [ise] ölüm M. Wahl’ın dediği gibi “imkânın imkânsızlığı” değil, imkânsızlığın imkânı”dır. (2005, s. 97) Levinas’a gelindiğinde, ölüm gelecek ile ilişkinin biricik anahtarıdır. Dolayısıyla o başka ve başkası ile ilişkinin anahtarı olmaktadır. Ancak düşünür ölümü kendi ölümü üzerinden değil, “başkasının ölümü” üzerinden ele alır.

Bu durumda, ölüm ile ilişki yani başkası ile ilişki, öngörülemez ve üstlenilemez geleceği açar ama onu zaman haline getirebilmek için şimdi ile ilişkilendirebilmek gerekecektir. Bu radikal geleceğin şimdi ile ilişkisini kuran somut tecrübe başkası ile yüz yüze ilişkidir. Böylece aşkınlık başkasıyla ilişkiye koşullanmış olur. Zaman yüz yüze ilişkide gerçekleşir çünkü ancak bu ilişkide şimdiden öznenin belirlemediği bir geleceğe adım atılır. Öyleyse zaman öznel bir fenomen olarak düşünülmemeyecektir. “Zamanın koşulu başkasıyla ilişkidir.” (Direk, 2005, s. 36) Bu nedenle Levinas, zaman mefhumunu “yaşamsal bir sorun” olarak görmektedir. Levinas için zaman kavramının önemini daha iyi idrak edebilmek adına onun bu konudaki düşüncesini ölüm düşüncesiyle birlikte ele almak gerekmektedir.

Levinas’ta ölüm bir belirsizliktir ve daima gelecek ile ilişkilidir. Ölüm bu anlamda bir gizemdir. Bu anlamda ölüm Levinas’ın iddia etmiş olduğu gibi “saf hiçlik değil, üstlenilemez gizemdir”; “hiçliğin imkânsızlığına ilişkin bir deneyimin bağlaşığıdır.” (Levinas, 2005, s. 53 & 96) Bu bağlamda öznenin kendi ölümü daima gelecekteyken başkasının ölümü daima geçmiştir. Öznenin kendi ölümü ise her zaman gelecektir. Zira Levinas’a göre “Ölüm asla bir şimdi değildir. Harcâlem bir şeydir.” (2005, s. 98) Levinas daha sonra şöyle devam eder: İşte bu noktada, özne ölümde kendisiyle karşılaşmaz, sınırları kendisinin çizemediği, anlamlandıramadığı, ışık tutamadığı bir gizemle ilişkidir artık. (2005, s. 98) Bu gizem radikal başkalıktır. Bu durumda yaklaşan ölüm başkasıyla ilişkidir. Çünkü;

Başka ile ilişki olmadan başkasıyla ilişki de olamaz. Ölüm bana erişince varoluşumu gizemli bir biçimde ele geçirmekte ve bana yabancılaşmaktadır. Ölüm yalnızlığı kırmakta ama hemen ardından ben’i ortadan kaldırmakta ve öznenin koşulu olan hipostazı çözmektedir. (Direk, 2005, s. 27)

O halde, şu söylenebilir: Heidegger de varoluş ölümüne-doğru-olmak iken, Levinas’ta ölümünden-sonraya-doğru ya da daha Levinasçı bir ifadeyle ‘başka’ya doğru olmaktadır. Heidegger’e göre “Kimse başkasının *canını vermediğini onun kendi üzerinden alamaz.*” (2008, s. 255) Öyle ki Heidegger’e göre ölüm *Dasein*’in varoluşunu anlamlı kılarken, Levinas’a göre varoluş başkasıyla / komşuyla etik ilişkide mümkün olmaktadır. Bunun

nedeni ise başkasına karşı sorumluluk anlayışıyla anlam kazanır. Çünkü “bu öyle bir sorumluluktur ki” der Levinas (2006, s. 48-9), “belki niçin öldüğümüze açıklık getirecektir. Fazladan yaşamının suçluluğunda ötekinin ölümü benim meselemdir. Ölümüm ötekinin ölümünde benim payımdır ve kendi ölümümde de benim payıma düşen/kabahatim olan bu ölümü ölmekteyimdir.” Burada ölümle yüz yüze olmaktan daha çok başkasıyla yani komşuyla yüz yüze olma durumu söz konusudur.

O halde, Levinas’a göre komşu ile etik ilişkimizin en başında komşu ve onun ölüm ile ilişkisi belirleyici olmalıdır. Levinas’a göre “İnsan, başkası için duyduğu sorumlulukta başkasının ölümünden sorumlu olur.” (2010, s. 342) Burada başkasının talebi söz konusudur. Bu talep karşısında özne kendi elinde olmayan sebeplerden dolayı bile sorumludur. Var olması bakımından ve yaşaması bakımından sorumludur. Ona göre sorulması gereken soru şudur: “Var olarak ve varlıkta kalarak, öldürmüyor muyum?” (2010, s. 343) Levinas bu soruya ‘Evet, öldürüyoruz’ cevabını verir. Ona göre:

[i]şlerlik gösterdiği haliyle toplum içinde öldürmeksizin veya en azından birisinin ölümüne zemin hazırlamaksızın yaşanamaz. Sonuç olarak, varlığın anlamına ilişkin en önemli soru, (...) Leibnizci ‘Neden bir şey var da, yok değil?’ sorusu değil, ‘Var olarak öldürmüyor muyum?’ sorusudur. (2010, s. 343)

Burada yüz’ün barındırdığı emir yeniden gündeme gelir. Etik ilişkide Levinas başkasını Kitab-ı Mukaddes’e göndermede bulunarak “yabancıyı, dulu ve yetimi” tanımının başkasını tanımak olduğunu belirtir. (Gözel, 2011, s. 222) Böylece başkasının / komşunun yüzünde beliren On Emir’in temelinde yer alan “Öldürmeyeceksin!” emrinin tezahür ettiğini öne sürer. (Levinas, 1988, s. 173; aktaran Strhan, 2009, s. 16)

Eski Ahit’te altıncı emir vardır: “Öldürmeyeceksin.” Bunun anlamı etrafa ateş etmemeniz değildir. Bu emir daha çok hayatımızın akışı içerisinde, farklı yollarla birilerini öldürmenize atıfta bulunur. Örneğin, sabahleyin bir masaya oturduğumuzda ve bir kahve içtiğimizde hiç kahvesi olmayan bir Etiyopyalı öldürürüz. İşte bu emir de bu bağlamda anlaşılmalıdır. Ayrıca, “Komşunu seveceksin” ifadesi vardır. Bu pek çok yolla açıklanmıştır. Bir de “Yabancıları seveceksin” vardır.

Başkasıyla ya da komşuyla gerçek anlamda karşılaşma aşkınlık, sorumluluk ve başkasının yüzü ile anlam kazanır. Çünkü “Başkası’nın belirişi dediğimiz fenomen aynı zamanda yüz’dür.” (Levinas, 2010b, s. 137) Levinas burada yüz yüze bir ilişkiden bahsederek, öznenin etik ilişkinin yüz-yüzeliğinde özneleştiğini, onun, başkasına karşı sorumlulukta bireyleştiğini, dahası biricikleştiğini öne sürer. (2010b, s. 139) Heidegger’in ölümün üstlenemezliğinin önüne sorumluluğu koyar. “Başkasına karşı sorumluluğumda bir başkası benim yerime geçemez ya da bir başkası benim sorumluluğumu üstlenemez.” (Gözel, 2012, s. 350) Nitekim bu Levinas’ın komşuluk düşüncesinin ve genel olarak felsefesinin etikten teolojiye ve oradan da siyasete açılan kapısı başkasıyla yüz yüze olmaktan ve üçüncü tarafın devreye girmesinden geçer.

2.3. Başkasının yüzü, aşkınlık ve sorumluluk

Levinas'a göre yüz, vücudun saklanamayacak tek yeridir ve bütün çıplaklığıyla başkasının/komşunun karşısındadır. Başkası/komşu ile ilişkide ardına gizlenebileceğiniz bir maskeniz yoktur. Başkası, ardına gizleneceğiniz her maskeyi ve onun arkasındakini bilendir. Başkası ile yüz yüze olmaktan kaçınmazsınız. Bu kaçınmamanın arkasında sorumluluğunuz vardır. "Başkasının mevcudiyeti bize doğru gelmek, içeri girmektir." (Levinas, 2010b, s. 137) Başkası, size sürekli olarak kendini gösterecektir. Bu durumda, başkasının yüzü karşısında özne edilginidir, yaderktir. Öyle ki Levinas'a göre "yüzün mevcudiyeti, bilincin tasarrufunu sona erdiren reddedilemez bir düzen -bir emir- anlamı taşır." (2010b, 138) Zira yüz sorgulanmaya tabi tutulmadan önce, sorgulamaya tabi tutar. Öyle ki, "başkasının yüzü, başkasındaki ifade, ona hizmet etmemi bana emreden şeydir adeta." (Levinas, 2010a, 332) Levinas'a göre "yüz, dünyamıza tümüyle yabancı bir alandan, bir mutlaktan gelerek girer; bu mutlak, asıl yabancılığın adıdır." (2010b, s. 138)

Bu mutlak yabancılıktan öte daima gözden kaçan bir şey vardır. Haliyle yüzün kendi içinde barındırdığı bu gizlilik veya "şeyimsi" olan giz, onun başkalığını sağlamlaştıran ve öznenin başkasını yani *ayrı* olanı *aynı* olana indirgemesini engelleyen unsurdur. Bu bakımdan, Levinas'ın aslında yakın olan ama aynı zamanda belirli bir mesafede barınan başkası olarak ele aldığı komşu asla "ben-gibi" olan olmayacaktır.³ Levinas yüzü bir *iz* olarak ele almaktadır. Bu açıdan bakıldığında, dünyanın somutluğunda, soyut ve çıplak olan yüz *Burada Olmayan* (Absent) bir anlam taşımaktadır.

Başkasının yüzünün ardında bulunan ve onu bizim algımızın bilgisinden, ışığından uzak tutan, ona 'başka' sıfatını veren şey, onun *Mutlak Başka*'dan yani denebilirse Tanrı'dan bir iz taşımasıdır. Bu nedenle başkasının yüzü bize *Mutlak Başka*'dan bir cevap veya mesajdır. O halde başkasının yüzü mesajı ileten resüldür. Bu yüz mefhumu bir yansıma işlevi görmektedir. Onun yüzüne baktıkça onun "şeyimsi gizliliği" üzerinden var olduğundan emin olamadığımız bir *Mutlak Başka* fikrine kapılırız. Levinas için *etik metafiziktir ve haliyle öte-ki ile ilişkidir.* (krş. Gözel, 2012)

Yani burada bahsi edilen yüz bizim anladığımız anlamda bir görüngü yani fenomen olmayabilir. Başkasının her şeyden önce "ben" in bilgisine ulaşamayacağı bir geçmişi vardır. Bu geçmiş başkasının "Burada Olmayan" ıdır. Bu, başkasına zamanın yarattığı bir başkalık verir. Burada başkasının yüzüyle zamansal bir ilişki söz konusudur ve bu senkronik değil diyakroniktir. Şöyle ki "sorumluluk, senkroninin (eş-zamanlılık, aynı-zamandalık) terimlerinde değil, diyakroninin (artzamanlılık, ayrı-zamandalık) terimlerinde anlaşılabilir. Özne, sorumluluğun diyakronisinde, ['şimdiden kaçan ve varlaşımı kesintiye uğratan'] Sonsuz'la ilişki içindedir." (Gözel, 2011, s. 285) Diyakroni fikriyle birlikte başkası ile art zamanda ya da ayrı zamanda yaşamaktayızdır. Başkası

³ Yüzdeki bu bilinmezliğin ve çözülemeyen şeyin yüzün henüz "olgunluğa" erişmemiş olmasından kaynaklandığı ileri sürülebilir. Yüzün bu tamamen ermemişliği ve eksikliği Freudçu *Das Ding*'i (Şey) anımsatır. Üstelik bunun Lacancı anlamda "şeyimsi gizlilik"ten kaynaklandığını öne sürmek de yanlış olmayacaktır. Bkz. Critchley, 2010, s. 73.

daima gelecektir. Hatırlanacağı üzere gelecek ise bir gizemdir ve başkası ile kurulan ilişki de bir gizem ile ilişkiyi varsaymak olacaktır.

Burada bir aşkınlığın varsayıldığını belirtmek gerekir. Özne öncelikli olarak kendi çıkarından yani kendisine yönelik olan arzusundan vazgeçmelidir. Levinas bu sebeple kelime kökeni bakımından ve sorumluluk ile ilişkisi bakımından “çıkarsızlık” ve “varlıktan çıkma” arasında bir benzerlik görmektedir.⁴ Zira burada Levinas’ın başlıca amacının “varlıktan başka olan”a erişmek olduğunu yeniden hatırlamak gerekir. Levinas’ın kullandığı üç kavramın aşkınlık ve sorumluluk düşüncesini anlamada yardımcı olacağı öne sürülebilir. Bu kavramlar Levinas’ın bir pasajda değindiği (bkz. Levinas, 2010b, s. 132-5) *litürji*⁵ ile bir başlık olarak ele aldığı diyakoni⁶ ve diyakroni kavramlarıdır. Üstelik diyakoni ile diyakroni kelimeleri arasındaki benzerlik de göze çarpmaktadır. Bu üç kavram ses ve harf benzerliğinden daha başka benzerliklere de sahiptir ve Levinas düşünce sistemi içerisinde birbirlerini tamamlamaktadırlar. Buna göre diyakoni ve litürji sözcüklerinin “gönüllü kamu hizmeti” ya da “çıkarsız yardımseverlik” anlamlarına geldiği söylenebilir. Sorumluluğun art-zamanlı olmasının yanı sıra bir de gönüllü ve çıkarsız olması gerekmektedir. Yani Levinas litürji kavramını “Başka’ya doğru dönüşsüz bir hareket olarak” sonsuz bir sorumluluk ve fedakârlık olarak ele alır. Bu nedenle de Levinas için ölüme doğru olmak, öznenin kendi olmadığı bir zaman için sorumluluğudur: “benden-sonraki-için-olmak amacıyla ölüme-[doğru]-olmak.” (2012a, s. 135) İşte bu noktada, başkasına karşı sonsuzca sorumlu olan özne bir “kendi-için değildir, (...) o aslen başkası içindir.” (Levinas, 2010a, s. 331) Levinas’a göre bu öznellik başkasına karşı sorumluluğun neticesinde oluşmaktadır. Ancak bu hareket “başkasının yerine geçmeye (*substitution*) dek varır.” (Levinas, 2010a, s. 333) O halde, Levinas’a göre öznenin başkasının “kendi sorumluluğundan da sorumlu olduğunu” tekrar hatırlatmakta fayda vardır. (2010a, s. 331) Ona göre “başkalarının, onlara ait her şeyin ve hatta sorumluluklarının bile hesabını veren (*répondre de*) bütünsel bir sorumluluktan sorumlu[yumdur.]” (Levinas, 2010a, s. 332-33)

Levinas’ın başkalığın farklı kiplerini göz önüne alan felsefesi en nihayetinde iki hususta özetlenebilir: aşkınlık ve sorumluluk. Aşkınlık onun felsefesinin teolojik yanını

⁴ Levinas burada Fransız dilinin esnekliğini kullanarak, birleşik olarak yazıldığında “çıkır gözetmez, çıkarsız” anlamlarına gelen *desinterressement* kelimesini “varlıktan soyunma, varlığın dışına çıkma” anlamını vermek için *des-inter-essement* şeklinde kullanmaktadır. Biz burada Levinas’ın yaptığı kelime oyununu anımsatması dolayısıyla, “çıkma” fiiliyle ilintili olan “varlıktan çıkma” ve “çıkarsızlık” kelimelerine başvuruyoruz.

⁵ Fr. “*Liturgie*,” Yun. “*Leitourgia*”: “Yunanca “kamu” (insanlar anlamına gelen “laos” veya “leos” kelimelerinden) anlamına gelen “leitos” ve yapmak anlamına gelen “ergo” kelimelerinin birleşimi olup, “kamu hizmeti” anlamına gelmektedir. Ancak Levinas bu kelimenin bir diğer anlamını göz önüne almaktadır. “Atina’da *leitourgia* (*litürji*) zenginlerin kendi paralarıyla yaptıkları, *gymnasium* işlerini yürüten, *gymnasiarch* gibi ya da tiyatrodaki koronun şarkıcılarının parasını ödeyen *choregus* gibi ya da kavmine ziyafet veren *hestiator* gibi ya da devletine savaş gemisi temin eden *trierarchus* gibi kamu hizmetine verilen addır.” (www.newadvent.org). Bu kelimelerin Yahudi-Hristiyan dinlerinde sıklıkla kullanıldığını belirtmek faydalı olacaktır.

⁶ Fr. *diaconie*; yun. *diaconia*: hizmet, hizmetkar, ödevlerini yerine getirme edimi; daha sonra Hristiyanlıkta yoksullara yardımla görevli kişilere verilen isim.” (Levinas, 2012a, s. 137-38 ç.n.)

sorumluluk ise etik yanını temsil eder. Bu nedenle *diya(k)roni* ve *litürji* kavramları onun komşuluk ve/ya yakınlık kavramlarını anlamada da temel kavramlar olacaktır. Zira bu kavramlar Levinas'ın başkılığa dair düşüncesinin gelişiminde yer alan mefhumları ya da temaları barındırır: *dişil olan, Mutlak Başka, velûdiyet, zaman, ölüm, başkasının yüzü, aşkınlık, sorumluluk* ve son olarak *komşu*.

3. Komşuluk ve/ya Yakınlık⁷

Levinas'ta komşuluktan bahsederken onun "yakın" ve "komşu" terimlerini ayrı olarak ele almayı uygun gördük. Nitekim Levinas'ın terminolojisinde bu iki terim bir kelimedede eritilir. Levinas'ın yakın ve komşu kavramlarını daha iyi anlayabilmek için onun *Varlıktan Başka Türü* kitabında ele aldığı yerinde olma / ikame, obsesyon (tasallut), rehin ve benzeri mefhumlara da değinmek gerekmektedir. Bunun yanı sıra, yakınlık fikrinin sorumluluk fikriyle yakından alakalı olduğunu da belirtmek gerekir. Haddizatında sorumluluk da başkasına yakınlıkta ortaya çıkmaktadır.

Levinas, ilk olarak başkası ile ayrılık fikrinden yola çıkmıştır. *Bütünlük ve Sonsuz* kitabında merkezde ayrılık düşüncesi vardır. *Bütünlük ve Sonsuz* eserinde ele aldığı bu düşünce *Varlıktan Başka Türü* kitabındakilerle değişiklikler göstermektedir. Levinas, "*Bütünlük ve Sonsuz*'da, başkasının başkılığını, bu başkalıktaki *yabancılık* karakterine vurgu yaparak tasvir eder ve (...) başkasını komşu olarak adlandırmaktan kaçınır." (Gözel, 2011, s. 316-17) Levinas bizzat yakınlık kelimesinden kaçınmıştır çünkü yakınlık kelimesinde bir ortaklık çağrışımı vardır. Oysa, *Varlıktan Başka Türü*'de özne ve başkası arasındaki ilişkiyi açıklamak için yakınlık mefhumunu kullanır. Ancak Levinas'ın ayrılık fikrini tam olarak terk ettiği de söylemez. Zira Levinas'ın bahsini ettiği yakınlıkta tam bir birleşme veya bir bütün olma söz konusu değildir.

Yakınlık, ne birlik ne de kaynaşmadır ne de yapışıklık ve bitişiklik. Yakınlıkta terimleri hem birbirleriyle ilişkili kılan hem de ayıran bir *ara* vardır: Birleşmeye, kaynaşmaya, bitişmeye perde olan ve fakat tam da bu yüzden yakınlığı mümkün kılan bir *ara* vardır, böylece terimler birbirlerine massolmazlar, ilişkide ayrı olarak kalırlar. Yakınlık aradaki fark, ayırım ya da mesafenin ortadan kalkmadığı bir durumda terimlerin tamamen birbirine yaklaşmasını ifade eder. (Gözel, 2011, s. 318)

Başkasıyla öznenin arasında her daim bir mesafenin olduğunu görüyoruz. O halde yakınlık kavramı hem bu mesafenin varsayılması hem de kapatılma çabası olarak

⁷ Fr. *Prochain*: komşu, yakın, yaklaşan; *voisin*: Komşu, yakında oturan. Zira Levinas Başka'yı *yakın olması zorunlu olmayan yakın* ya da *komşu* olarak ele almaktadır. Ancak Levinas Fransızca Kitabı Mukaddes'te geçmekte olan "*yakın, yaklaşan, sonraki, gelen*" anlamlarına gelen "*prochain*" kelimesini kullanmaktadır. Levinas'ın burada bahsini ettiği Fransızca konuşma dilinde "komşu" anlamına gelen "*voisin*" değildir. (Strhan, 2009, s. 153.) Ancak Kitabı Mukaddes'in Türkçe ve İngilizce çevirisinde ise aynı kelime "komşu" (*neighbour*) olarak sunulmaktadır. Levinas *Varlıktan Başka Türü* kitabında *prochain* kelimesini kullanır. Türkçe'deki "komşu" anlamına gelen *voisin* kelimesi ise sadece komşuluktan bahsedildiğinde geçmektedir. Ancak biz Levinas'ın felsefesinin gelişimini de göz önüne alarak, onun Kitabı Mukaddese göndermede bulunarak bir kelime oyunu yaptığını varsayıyor ve bu sebeple de *prochain* kelimesinin her iki anlamını da kabul ediyoruz. Ancak bunun özgülleştirilmesi gerektiğinden dolayı kimi yerlerde *prochain* kelimesini komşu olarak alıyoruz.

görülebilir. Özetle bu yaklaşma eylemi her zaman kendisinde bir uzaklığı barındırmaktadır. Bu uzaklık giderilmesi mümkün olmayandır. Zira yaklaşma uzakta olmayı da gerektirir. Levinas'ın burada bahsini ettiği yaklaşma ereği birleşmek olmayan bir yakınlıktır. Haddizatında özne ile başkası arasındaki yaklaşımda yaklaşan öznedir. Ancak yakınlık öyle bir ilişkidir ki özne bu ilişkide yeri belirsiz olandır. Kimliklerin dışında olandır. Öyle ki, artık "kimse egonun veya öznenin kim olduğunu söyleyemez." (Levinas, 1994, s. 82) Burada yakınlığın "boşluğunda" bir özne olarak bulunmaktayızdır. 'Ben' her zaman komşuya doğru hareket eder ve kendisini bir özne olarak açar. Ancak öznenin özneliğini belirleyen şey de yine başkasına karşı sorumluluğunda yatmaktadır.

Özne, başkasını ne kadar cevap verilesi görürse sorumluluğu da o ölçüde artacaktır. O nedenle başkasına doğru atılan her adımda sorumluluk artar, yükümlülük gelişir ve yaklaşma görevi daha da şevk verici hale gelir. Sorumluluğun bu sonsuzluğu, Başka'ya yaklaştıkça, onun yakınlığında ortaya çıkar. (Strhan, 2009, s. 151)

Özne yakınlıkta komşunun alanına tam olarak erişemez. Kendisini onun yerine koyabilse bile başkaya yönelik bu devamlı hareket unsuru onun başkası karşısındaki sorumluluğunun sonsuzluğuna işaret etmektedir. "Başkasının yerinde olma mefhumu rehine mefhumuyla birdir: Ben başkasına bunu istemiş olmaksızın ve hatta isteyebilir olmaktan önce bağlıdır." (Calin ve Sebbah, 2011, s. 75) Bu maruz bırakılma fikri, Levinas'ta oldukça önemli olan bir diğer mefhumu yol açar: Obsesyon. Başkasının aşkınlığının yarattığı bir durum söz konusudur yakınlıkta. Öyle ki bir iz olarak kendisinde aşkın bir şey barındıran başkasının yüzü özneye musallat olur. Onu rehin olarak sorumluluğunu ona dayatır. Ancak yüz yakınlıkta özneye musallat olup (obsesyon) onu tesiri altına alırken aynı zamanda geri çekilir. Bu sebeple de *bir-ara-dalık*⁸ terimi bu ilişkiyi son derece anlamlı bir şekilde açıklamaktadır.

Bu nedenden ötürü "yakınlık kendisinde, farkın kayıtsız-olmama olarak titreştiği obsesyonudur." (Gözel, 2011, s. 323) Burada Levinas obsesyon düşüncesini ele almaktadır. Bahsi geçen yakınlık mefhumu, "başkasının aşkınlığının yarattığı takıttan/tasalluttan ileri gelen paradoksu ifade etmeye çalışır." (Calin ve Sebbah, 2011, s. 133) Böylece obsesyon mefhumunun zuhur edişi başkasının veya komşunun yüzünün aracılığında kendini gösterir. Bu yüz üzerinden özne şunu anlar: "Başkasının aşkınlığı bana musallat olur, yakamı bırakmaz, saplantı ve kaygıya dönüşür." (Calin ve Sebbah, 2011, s. 133) Öyle ki en sonunda özneyi rehin alır. Özne bu sonsuz sorumluluktan yakasını bir türlü kurtaramaz. Burada aşkınlığın ortaya çıkışı, başkasına yaklaşmada

⁸ Fr. *Non-différence*: kayıtsız olmama; *différence*: fark. (bkz. Gözel, 2011, s. 318.) Burada iki kelimenin çağrıştırdığı anlam, komşuluk konusu bakımından son derece önemlidir. Levinas kayıtsız-olamamak ve fark kelimeleri arasındaki bağlantı üzerinden etik ilişkideki özne ve başkasının yaklaşma durumlarına göndermede bulunan bir terim oluşturmuştur. Bizler için bu terim, hem bir farkı, mesafeyi, arayı barındırması, hem de öznenin başkasına karşı etik sorumluluğa kayıtsız olamamasını belirtmesi bakımından son derece önem arz etmektedir. Haddizatında bu kelimeyi *bir-ara-dalık* olarak ele almak, komşu ve özne arasındaki ilişkinin bir arayı, boşluğu veya mesafeyi barındıran bir birlik olduğuna vurgu yapmaktır. Bizler için Levinas'ın komşuluk anlayışının en önemli noktası da öznenin komşuya yaklaşmada kendisini bulmasıdır.

giderek artan sorumluluktan kaynaklanmaktadır. Öyleyse yakınlıkta başkasından 'uzaklaşmanın imkânsızlaştığını' ve bunun sebebinin 'ertelemeyen, mesafe koymadan, koşulsuzca başkası için mesuliyete teslim olmadan' kaynakladığı söylenebilir. Nitekim Levinas *Varlıktan Başka Türü* adlı kitabında şöyle yazar:

Bir yakınlaşmada ben öncelikle komşumun bir kölesiyimdir. Çoktan geç kalmış ve geç kaldığım için suçluyumdur. Ben dışarıdan emredildiği gibi bana emreden otoritenin kavramları ve temsilleri tarafından benimsenmeden travmatik olarak emredilmişimdir. Hem de kendime, "O halde benim için o nedir?" "Bana emretme hakkını nereden buluyor?" "Ben baştan beri borçlu olmak için ne yaptım?" diye sormadan. (Levinas, 2004a, s. 87)

Levinas, komşunun kim olduğunu sorgulamanın haddimiz olmadığını belirtir. *Obsesyon*'un tek taraflı olduğunu ve her şeyin komşunun lehine olduğunu belirtmemiz gerekmektedir. O halde öznellik başkasının bana doğru hareketini dert etmeksizin, başkasına doğru gitmekten ibarettir. (Levinas, 2004a, s. 84) O halde, Levinas'a göre özne ve komşu arasındaki ilişkide özne her zaman ilk adımı atan olmalıdır. Litürji ve diya(k)roni kavramları hatırlandığında öznenin yaderk ve edilgin olduğu, istese de istemese de başkasına doğru olduğu ve sonsuz sorumluluk tarafından kuşatıldığı görülecektir. Bu kaçınılmaz sorumlulukta özne komşudan karşılık da bekleyemez.

Dolayısıyla komşudan karşılık beklemek onun başkalığına gölge düşürmek ve onu *aynı*da eriterek farklılıklarından ayırmak olacaktır. Bu durumda şu soruyu sormak gerekir: Özne ve komşu arasında bir ortaklık var mıdır? Levinas'ın buna cevabı: Öznenin başkasına karşı sorumluluğu ve yükümlülüğünden kaynaklanmıştır. "Komşu benimle aynı türe ait olduğu için beni ilgilendiriyor değildir. O tam da başkasıdır. Onunla ortaklık⁹ benim yükümlülüğümle başlar. Komşu kardeşidir." (Levinas, 2004a, s. 87; Gözel, 2011, s. 333)

Özne başkasına karşı tarih öncesine ve var oluşundan önceye dayanan sonsuz ve sınırsız bir sorumluluk ile var olmaktadır. Bu sebepten ötürü özne bu sınırsız sorumluluğunu tek başına tecrübe etmelidir. Haddizatında öznellik bu sorumluluğun ikame edilememesiyle oluşmaktadır. Zira öznenin konumunu bir rehinenin durumuna benzeten Levinas, öznenin başkası tarafından rehin alındığını ve kuşatıldığını öne sürer. Rehin alma durumunda kişi istese de istemese de rehin alınan kişi tarafından belli bir çıkar için rehin alınmıştır. Kişinin yapabileceği pek bir şey yoktur. Levinas başkasına karşı sorumluluğu da bu sebeple rehin alınmaya benzetir. Öznenin eli kolu bağlanmıştır ve rehin alan başkasıdır. Levinas rehin mefhumu üzerinden sorumluluğu şöyle açıklar:

⁹ Fr. *communaute*; İng. *Community*. Levinas "ortaklık, toplum, topluluk" anlamlarına gelen "communaute" kelimesini kullanırken aynı derecede dikkatli davranmış mıdır acaba? Bu kelimenin iki anlamı göz önüne alındığında Fransızca ve İngilizce dillerinde topluluk ve ortaklık arasındaki bağlantıya gönderme olduğu görülecektir. Burada bir aynılık, bir ortak noktaya vurgu yapıldığı görülecektir. Özellikle Levinas'ın felsefesinin siyasi izdüşümünde bu sorun, sızdıran bir çatlak olarak ortaya çıkacaktır. Levinas için bu siyasi izdüşümden kaynaklanan çatlak aynı zamanda siyaset bilim içinde kapanmayan bir çatlak olacaktır.

Rehine koşulu yüzündendir ki yeryüzünde acıma, merhamet, bağışlama ve yakınlık var olabilir. Bunlardan ne kadar azı da olsa, hatta şu “Önce siz buyurun beyefendi” sözü dahi yeryüzünde bu yüzden vardır. Rehin koşulu, dayanışmanın sınır durumu değildir ama o her dayanışmanın koşuludur. Kişiler arasında cereyan eden her övme, ödüllendirme ve cezalandırma gibi her suçlama ve her eza, Ben’in öznelliğini dolayısıyla başkasının yerinde olma’yı varsayar –başkasının yerinde olma, “başkası tarafından”dan “başkası için”e olan transfere (...) gönderme yapan şu kendini başkasının yerine koyma imkânıdır. (Levinas, 2012b, s. 254)

Levinas’ın *Varlıktan Başka Türü* eserinde sorumluluğun yakınlıkta ortaya çıktığını söylemiştik. Bu yakınlıkta, yakın/komşu ile ilişki de etik ilişkiyi belirler. Bahsi edilen etik ilişkide bir karşılıklılık ve bu sorumluluğu üstlenecek biri yoktur ve yakınlık durumunda da komşu ile bir eş zamanlılık söz konusu değildir. Özne ve komşu arasında eşitlik namına hiçbir şey yoktur. Bu sebeple, bahsi edilen yakınlaşmada korunan farkı ya da *arayı* yeniden hatırlamak gerekir. Böylece *diyak-r-oni* ve *litürji* kavramlarına komşunun başkalığı ile *bir-ara-dalık* kavramını eklemek gerekecektir.

Komşuluk ve yakınlık konusunu ele alırken komşuyu/başkasını bir yabancı olarak mı yoksa bir yakın olarak mı ele almak gerekmektedir? Bu noktada iki tutum da sakıncalı görünmektedir. Levinas da bu konuda sabit bir fikre sahip değildir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi onun düşünceleri başkasını yabancı ve yakın olarak ele alma arasında gidip gelmektedir. Bu nokta da Levinas’ın *Varlıktan Başka Türü* kitabında yakınlık mefhumuna ağırlık verdiğiğine değinilmişti. *Bütünlük ve Sonsuz*’da ise başkası “yabancı” olarak ele alınmıştır. Ancak Levinas’ın başkası kavramının siyaset zeminine uyarlamamasını Levinasçı düşünürler çok fazlaca eleştirirler. Levinas’a yapılan en sert eleştirilerin dayanağı ise İsrail ve Yahudi meselesi ile ilgili Alain Finkielkraut ve Shlomo Molko’yla yaptığı söyleşide ifade ettikleridir. Bahsi geçen söyleşide Shlomo Molko bir yerde Levinas’a İsraililer için Filistinlilerin başkası olup olmadığını sorar. Bunun üzerine Levinas, o zamana kadar öne sürdüğü fikirlerle çelişiyor görünen şu sözleri söyler:

Başkası tanımım tamamen farklıdır. Başkası, akraba olması zorunlu olmayan ancak akraba da olabilecek olan komşudur. Bu anlamıyla eğer başkası içinsiniz komşunuz içinsinizdir. Fakat komşunuz, başka komşuya saldırıyor veya haksızca davranıyorsa ne yapabilirsiniz ki? Burada başkalık farklı bir karaktere bürünür. Başkalıkta bir düşmanlık bulabilir ya da en azından kim doğru kim yanlış, kim haklı kim haksız sorularının cevabını bulma sorunuyla yüzleşiriz. Orada yanlış yapan insanlar vardır. (Levinas, 2010c, s. 290)

Levinas’ın takındığı bu tavır bir “skandal” olarak nitelendirilmiştir. Nitekim, Levinas’ın bu sözleri onun başkası üzerine dayanan hümanizmasını savunan taraftarlarını da hayal kırıklığına uğratmıştır. Bernasconi Levinas’ın sarf ettiği sözler ile ilgili olarak hayal kırıklığına uğrayan Levinasçı okurların daha en başta yanıldığını belirtir ve bu durumu şöyle yorumlar:

Başkası’ndan komşuya bu dolaysız geçiş, Levinasçı Başkası’nı yabancı olarak anlayan ve yabancıyı da komşunun zıddı olarak düşünen okurları için bir skandaldı, ama açık ki, bu okurların kapıldığı Levinas’ın politik aciliyet yüzünden etiğin temel

görüsünden ayrıldığı hissi, onun başkalıktan ne anlamış olduğunu fark edememiş olmalarından kaynaklanır. (Bernasconi, 2011b, s. 100)

Bu noktada Levinas'ın "komşu" kavramını metafizik ve etik bağlamında anlamak daha doğru olacaktır. Zira Levinas'ın bütün düşüncesini sergilemiş olduğu bu tavır üzerinden değerlendirilirse büyük ölçüde Musevilikten faydalandığı görülecektir. Dolayısıyla bahsi geçen mefhumların Yahudiler arasındaki komşuluk veya yakınlık olduğu da söylenebilir. Daha önce belirtildiği gibi başkasını tanımlamak için kullanılan komşu / yakın ve yakınlık kavramları Kitabı Mukaddes'in pek çok bölümünde karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki Levinas'ın komşu / yakın için seçtiği *prochain* sözcüğünü de Kitabı Mukaddes'e atıfta bulunmak amacıyla kullandığı söylenebilir. Levinas'ın düşüncesindeki bu siyasi izdüşümün ortaya çıkardığı yarığı gören Alain Badiou'nun Levinas'ın etik anlayışını "bozulmuş din olarak" görmesinin sebebi de budur. (2013, s. 37) Öyle ki Levinas'ın felsefi izleği ve yaşamı da Badiou'nun bu iddiasını kanıtlar niteliktedir.

Bu minvalde, Levinas'ın "komşu" kavramı ile ilgili son olarak şunlar söylenebilir: Komşu ile her zaman karşılaşmak gerekmez. "Başkası ile hakiki karşılaşma onun çıplak ve soyut gerçekliği ile karşılaşmaktır, onun fenomenal düzlemi aşan şu gerçekliği ile karşılaşmaktır." (Gözel, 2011, s. 329) Levinas'ın "başkası", "yabancı" ve "komşu" terimlerinin yanı sıra "dul", "yetim" ve "yoksul" gibi terimler günlük anlamlarının dışında kullanılmıştır. Bunlar filozofun teşbih yapmak ve düşüncesini daha iyi aktarabilmek için kullandığı teknik kavramlardır. Levinas bu sözcükleri, dışarıdan gelip öznenin vicdanı alt üst eden, özgürlüğü, özerkliği ve kendinden memnuniyeti tartışma konusu eden ve *ben'i* etik tavra, yani kendimden ve dolayısıyla varlıktan kopmaya davet, daha doğrusu icbar eden kimseyi tasvir etmek üzere "teknik" bir anlamda kullanır. (Bernasconi, 2011b, s. 105)

4. Politikaya Geçiş Olarak Üçüncü Mefhumu

Fakat komşuyla ilişkide yalnızca özne mi sorumluluğa sahiptir? Başkasının / komşunun da bana karşı sorumluluğu yok mudur? Levinas'a göre böyle bir durum söz konusudur ve bu başkasıyla ilişkiye bir üçüncünün katılmasıyla sorun haline gelir; çünkü özneler arası bir soruna işaret eder. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Levinas'ın felsefesinde *üçüncü* hakkında üç ayrı açıklama vardır: "üçüncü taraf" (*le tiers*), "üçüncü kişi" (*la troisième personne*) ve "o'luk/hu-viyyet" (*illeity*). Burada öne çıkan soru üçüncünün halihazırda başkasının yüzünde bulunup bulunmadığıdır. Yani üçüncünün bu ilişkinin en başından beri orada mı olduğu yoksa sonradan mı katıldığı. Levinas buna da tek bir cevap vermemektedir.¹⁰ Üçüncü ile ilgili ayrımlar da zaten buradan kaynaklanmaktadır. Sözelimi, O'luk/hü-viyyet kavramı Tanrı'yı ifade ederken veya onun yerine konabilecek bir mefhum diye düşünülürken; üçüncü kişi mefhumu "evrensel akla

¹⁰ Levinas Üçüncüyü başkasıyla karşılaşmadan sonra sahneye dahil olan bir mefhum olarak ele alır. "Üçüncü taraf zaten yüz yüzeye yerleşik olduğu için etikten politikaya geçişe içkindir." Bu durumda üçüncü taraf toplumsallaştıran bir yanı kendisinde barındırır. Dolayısıyla "bu durumda Başkasına karşı sorumluluğum, Başkasının başkalarına karşı sorumluluğunu bir yana bırakmama izin vermez." Bu konu hakkında daha derin bir açıklama için bkz. Bernasconi 2011c, s. 38.

karşılık gelen nötr gözlemcidir.” (Bernasconi 2011c, s. 34) Ancak bu çalışma için önem arz eden sorun üçüncü tarafın nasıl olup da etik ilişkinin adalettteki ya da politikadaki insanlar arası ilişkiye açıldığıdır.

Öte yandan, Levinas'ta üçüncü kavramı etiğin politika ve Varlık düzlemine aktarılmasına hizmet etmektedir. Levinas'a göre etik bir *söyleme'*dir (*le dire*), adalet ise *söylenen'*dir (*le dit*). Bu durumda Levinas'ın felsefesinde bir uğrak olan üçüncü taraf, etik ilişkide bahsi edilen çiftlerin ilişkisini sekteye uğratabilir. Burada öznenin başkasına veya komşuya karşı sorumluluğunu üçüncünün yakınlığı ile tekrardan ele almak gerekmektedir. Şöyle ki;

Eğer yakınlık sadece başkasını buyursaydı, kelimenin tam anlamıyla hiçbir sorun ortaya çıkmazdı. Ne bir soru ne bilinç ne de öz-bilinçlilik ortaya çıkardı. Öteki için sorumluluk, sorulara öncel bir dolaylılık, bir yakınlıktır. Başkası için sorumluluk, üçüncü tarafın belirmesiyle birlikte bir sorun haline gelir. (Levinas, 2004a, s. 157)

O halde üçüncü tarafın da belirmesiyle Levinas etik olmayana dönüş yapmıştır. Zira, üçüncünün ortaya çıktığı durumda özne ve komşu arasındaki asimetric ilişki sekteye uğrar. Varlık alanında simetri, eşitlik, özerklik ve senkroni (aynı zamanlılık) olduğundan yukarıda bahsedilmişti. Ancak etiği ontolojiye önceleyen Levinas'a göre ise özne ve başkası arasında asimetric, eşitsizlik, yaderklik ve diyakroni vardı. Fakat Özne ve başkası arasında üçüncü bir tarafın da olaya dahil olmasıyla eşitlikten, ortaklıktan ve simetriden söz edilebilir. Levinas felsefesinin, adalet söz konusu olduğunda en önemli unsuru da bu sebeple üçüncü mefhumudur. İşte bu nedenle üçüncü taraf kavramı Levinas'ın düşüncesinin politikaya açılan kapısıdır. Yüz yüze ilişkide özne ile başkasının içinde bulunduğu asimetric ilişki, üçüncünün açısından bakıldığında artık eşitlik olarak görünmektedir.¹¹ Bu tür bir ilişkide “insanlık *bana* bakmaz, *bize* bakar. Ayrılık yüz yüzenin ön koşuludur; fakat üçüncü taraf aracılığıyla başkasıyla bir araya gelirim.” (Bernasconi 2011c, s. 40) Öyleyse üçüncüyü ön plana almak Levinas'ın etiğinin

¹¹ Levinas bu konuyla ilgili olarak Heidegger'de karşı olduğu şeye döner gibidir. Öyle ki Heidegger'de bir yan yanalık ilişkisi olması kaçınılmazdır. Levinas bundan şu şekilde bahsetmiştir: “Heidegger'de ahlaki ilgi, *Miteinandersein* (başkasıyla birlikte olmak), öteki-ile-olmak, dünyadaki mevcudiyetimizin bir anından başka bir şey değildir. Merkezde yer almaz. *Mit* (ile), hep ...'nın yanında olmaktır... bu, Yüz'e varma değildir; *zusammensein'*dir – birlikte olmak'tır, belki de *zusammenmarschieren'*dir – birlikte yürümektir.” (2010d, s. 254) Burada ‘yanında olmak’ terimini simetri olarak alabiliriz. Ancak bu ilişki Levinas için sadece üçüncü bakış açısından bakıldığında öyle görünmektedir. Zira özne etik ilişki içerisindeyken sadece başkası-için-olmak'tadır. Burada “Heidegger'in *Miteinandersein* görüşü ile Kafka'nın tekrar tekrar ortaya çıkan harikulade ama gizemli bir ahenk içinde olan, görülebilen ama anlaşılabilen çiftler teması arasındaki çarpıcı yakınlığa dikkat etmek gerekir. Bu, Kafka'nın saplantılı bir şekilde dönün dönüp geldiği bir temadır: K.nın iki asistanı, Blumfeld'in iki yardımcısı, dans eden ama uyuşuk iki kız ve nihayet –sanki serinin zirvesi olarak- son derece senkronize bir şekilde hareket eden iki selüoit top... Bütün bu çiftlerin ortak noktası, dışarıdan görünüşte ahenk içinde hareket eder gibi görünmeleri ama işitilebilir bir şekilde hareketlerini açıklamamalarıdır; hareketler arasındaki bağıntı *tarafsız* bir gözlemcinin, *müdahil olmayan* ve *bağımsız* bir gözlemcinin onlar hakkında anlayabileceği tek şeydir. Blumfeld'in yardımcıları ancak Blumfeld tüm sesleri bastıran pencerenin diğer tarafından kendilerine baktığında birbirleriyle konuşurlar.” (Bauman, 2016, s. 74, n.13).

ontolojiye ve oradan da politikaya açılışı olarak görülebilir. Yani, Levinas'ta etik ve ontolojinin birbirine bağlandığı yer üçüncü taraftır.

Üçüncü uzakta olan ve adaleti talep edendir. Üçüncünün burada olması öznenin başkasına yaderkliğine karşı başkasının da özneye karşı yaderkliğini devreye sokar. İşte simetri tam da burada ortaya çıkmaktadır. Ancak bu özne için geçerli değildir. Bu üçüncünün bakış açısı için böyledir. Başkasına karşı sorumluluğunun karşılıklı olması özneyi ilgilendirmez. Çünkü özne başkasına karşı halen sonsuzca sorumludur. Bu sorumluluk sadece üçüncünün gözünden bakıldığında, yani üçüncü devreye girdiğinde karşılıklı olmaktadır. O halde üçüncü kavramının bir ayağının etik, bir ayağının ontolojide yer aldığını söyleyebilir miyiz? Üçüncünün burada "bir diğer başkası" olduğunu da belirtmek gerekir. "Üçüncü tarafın, öteki ile girilen yüz yüze ilişkinin ikiliğini, üçüncü olarak bozabilme yetkisi, ne onun ampirik ortaya çıkışından ne de varlıksal statüsünden kaynaklanmaktadır. Bütün mesele, aslında onun da "bir başka başkası" olmasıdır. (Çırakman, 2012, s. 414) "Yaşadığımız dünyada, yalnızca bir tek "karşılaşılan" yok; dünyada hep bir üçüncü var: O da benim başkam, benim *komşumdur*" (Levinas, 2010d, s. 242). Ancak bu komşunun kimliğini belirlemek veya üçüncünün onunla ilişkisini belirlemek ayrı bir soruna sebep olmaktadır. O halde şöyle sormak lazım:

Adalet nasıl olabiliyor? Yasaların koşulu ve adaleti ihdas eden insanların çokluğu olgusudur, diye cevap veriyorum buna. Eğer başkasıyla yalnız olsaydım ona her şeyi borçlu olurum; oysa başkasının yanında üçüncü bir kişi var. Komşunun (yakınımın) üçüncü kişiye göre ne olduğunu biliyor muyum? Üçüncü kişi onunla hemfikir mi, onun kurbanı mı, bunu biliyor muyum? Kimdir komşum? (Levinas, 2010a, s. 328)

İşte bu noktada komşu ile ilgili olarak verilebilecek belki de en iyi cevap şöyle olmalıdır: "*Komşu hem yakındır, hem de yabancıdır.*" (Gözel, 2011, s. 327) Komşu kavramının Levinasçı etik bağlamı içerisinde -üçüncünün alanına hazırlamak için- bu iki anlamı da barındırabileceğini belirtmek gerekmektedir. Haddizatında komşunun ne olduğunun bilinmemesi fakat aynı zamanda onun komşu olduğunun bilinç tarafından sezilmesi gerekmektedir. Bu durumda komşuyu sadece bir başkası olarak almak ve içerisinde başkılığı barındırdığını bir ön kabul olarak belirlemek gerekir. Bu sebeple komşunun başkılığını etik alana bağlı olarak ele almak daha doğru olacaktır.

Son olarak, şunu da belirtmek gerekir ki, "Levinas'ın ilgilendiği nokta, yüz yüze politik olanın etik bir sorgulamanın zeminini nasıl oluşturduğuyla ilgilidir." (Bernasconi, 2011c, s. 38) Levinas'ın felsefesini yalnızca bir siyaset felsefesi olarak ele almak doğru olmayacaktır. Zira Levinas'a göre etik politikayı denetlemeli ve düzeltmelidir. Yani, Levinas etik ve politikanın çekişen taleplerinin nasıl uzlaşacağını açıklamak ister. Onun göz önünde bulundurduğu şey "etik ile politika arasındaki çatışmaydı; bu çatışmada etik politik toplumu sorguluyordu, ama aynı zamanda da politik olanın pazarlığını" (Bernasconi, 2011c, s. 45) yapıyordu. Zira "komşu" ve "başkası" kavramları politikayı felsefe sahasına çekebilecek ve onu denetlemeyi sağlayabilecek yegâne köprüdür.

5. Sonuç

Levinas'ın komşu ile ilgili düşünceleri başkalık felsefesine dayanmaktadır. Bu felsefenin de temel çıkış noktası farklılıktır. Bu nedenle komşu dendiğinde ilk olarak yabancı algılanmaktadır. Ancak bunun yanında Levinas'ın felsefesinin değişken yapısı nedeniyle her türlü yoruma açık, fakat indirgemeye kapalıdır. Burada bahsi edilen başkalığın kiplerini ya da tezahürlerini, yani değişkenleri göz önüne almadan onun felsefesini anlamak mümkün değildir. Zira, Levinas'ın felsefesindeki gelişme ve değişimler onun bir bakıma kendi düşüncesi üzerine daima tefekkür etmesinden kaynaklanmıştır. Temel meselesi başka insanın, bu bağlamda da komşunun, kim olduğunu anlamaya çalışmaktır. Ancak belki de bunun hiç sona ermeyecek bir uğraşı, onun deyimiyle bir okşama edimi olduğunun da farkındadır. İşte Levinas'ın felsefesi bu çabanın kendisidir. O nedenle onun başkalığın kipleri olarak algıladığı ne varsa bunlar aslında başkalığın kendini açığa çıkarma şekilleridir. İşte Levinas bunu yakalamaya çalışmaktadır. Dişil olanın barındırdığı gizem, oğulun ben'den bir şeyleri taşıyan bir başkası olması, başkasının zamansal yönü ve ölümle ilişkisi, başkasının yüzü, aşkınlığı ve sorumluluk: Bütün bunlar komşuyu veya başkasını düşünürken karşılaşılan temalar ya da kiplerdir. Levinas'ın komşu düşüncesi de bütün bu kipler, mefhumlar ya da kavramlar anlaşıldıkça anlaşılabilir.

Zira, Levinas'ta komşuluk kavramına gelindiğinde onun hem bir aynılık hem de bir farklılık barındırdığının farkında olmak gerekmektedir. O nedenle o bütün meseleyi etik ile temellendirir. Bu durumda aynılığın ya da farklılığın bir anlamı kalmaz, ne olursa olsun sorumlusunuzdur. Komşuya karşı daima sorumlusunuzdur. Levinas'ın felsefesinde üçüncü tarafın da dahil olmasıyla bu sorumluluk karşılıklı bir hal alır. İşte bu nedenle de onun politik, ontolojik ve belki de varoluşçu uzantısıdır. Her ne kadar komşu sözcüğü (prochain) Levinas'ın ele aldığı haliyle yakınlığa ve dini bir anlama göndermede bulunuyor olsa da bir başkalık felsefesini de barındırır. Bu nedenle o aslında komşuluk kavramının içerdiği tüm anlamları sunmaya çalışmaktadır. Bir filozofa yakışacak şekilde, daha sonraki filozoflara tartışmaları için yeni bir soru bırakır: "Komşu kimdir?" Levinas'ın buna cevabı şudur: Komşu başkasıdır. Aynı olması gerekmezdir. O halde komşunun yakınlıkta uzaklığı, farkı ve başkalığı barındıran şu gizemli varlık olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Badiou, A. (2013). *Etik: Kötülük Kavrayışı Üzerine Bir Deneme* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Bauman, Z. (2016). *Postmodern Etik* (A. Türker, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bernasconi, R. (2011a). Levinas ve Velûdiyetin Aşkınlığı. (Z. Direk, Ed. ve Çev.). *Levinas Okumaları* içinde (ss. 232-256). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

- Bernasconi, R. (2011b). Mısır Diyarındaki Yabancılar ve Köleler: Levinas ve Ötekilik Politikası (Z. Direk, Çev. & Haz.), *Levinas Okumaları* içinde (ss. 98-118). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Bernasconi, R. (2011c). Üçüncü Taraf: Etik ve Politik Olanın Kesişimi (Z. Direk, Ed. ve Çev.). *Levinas Okumaları* içinde (ss. 33-51). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Calin, R. ve Sebbah, F. D. (2011). Başkası (M. Erşen, Çev.), *Levinas Sözlüğü* içinde (ss. 38-41). İstanbul: Say Yayınları.
- Çırakman, E. (2012). Levinas'ta Öteki ve Adalet: Eleştirel Bir Not (Ö. Gözel, Haz.), *Levinas* içinde (ss. 407-435). İstanbul: Say Yayınları.
- Critchley, S. (2010). *Sonsuz Talep: Bağlanma Etiği, Direniş Siyaseti* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Direk, Z. (2005). Sunuş, *Zaman ve Başka* içinde (ss. 7-47). İstanbul: Metis Yayınları.
- Gözel, Ö. (2011). *Varlıktan Başka: Levinas'ın Metafiziğine Giriş*. 1. Baskı. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Gözel, Ö. (2012). "Öte/ki Metafiziktir" (E. Yılmaz, Haz.), *Kant Sonrası Metafizik Üzerine Konuşmalar* içinde (ss. 345-373). İstanbul: Küre Yayınları.
- Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman* (K. Ökten, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Levinas, E. (1974). *Autrement qu'etre ou Au-delâ de l'Essence*, Kluwer Academic.
- Levinas, E. (2004a). *Otherwise than Being* (A. Lingis, Çev.). The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Levinas, E. (2004b). *Totality and Infinity* (A. Lingis, Çev.). The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
- Levinas, E. (2005). *Zaman ve Başka* (Ö. Gözel, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2006). *Ölüm ve Zaman* (N. Başer, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Levinas, E. (2010a). Etik ve Sonsuz (Ö. Gözel, Çev.), 2. Baskı, *Sonsuza Tanıklık* içinde (ss. 295-345). İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2010b). Başka'nın İzi. (E. Gökyaran, Çev.; Z. Direk, haz.), 2. Baskı, *Sonsuza Tanıklık* içinde (ss. 129-147). İstanbul: Metis Yayınları.
- Levinas, E. (2010c). Etik ve Siyaset (C. Haşimi ve Ö. Gözel, Çev.; Z. Direk, Haz.), *Sonsuzluğa Tanıklık* içinde (ss. 284-295). 2. Baskı. İstanbul: Metis Yayınları.

Levinas, E. (2010d). Felsefe, Adalet ve Aşk (söyleşiyi yapan R. Fornet-Betaucourt & A. G. Müller; M. Atıcı, Çev.), *Sonsuzluğa Tanık* içinde (ss. 241-260), 2. Baskı. İstanbul Metis Yayınları.

Levinas, E. (2010e). Aşknlık ve Yükseklik (H. Yücefer & Z. Direk, Çev.; Z. Direk, Haz.), *Sonsuza Tanıklık* içinde (ss. 115-129), 2. Baskı. İstanbul: Metis Yayınları.

Levinas, E. (2011). *Tanrı, Ölüm ve Zaman* (I. Ergüden, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi.

Levinas, E. (2012a). Felsefe ve Sonsuz Fikri (M. D. Güneş, Çev.; Ö. Gözel, Haz.), *Levinas* içinde (ss. 133-151). İstanbul: Say Yayınları.

Levinas, E. (2012b). Başkasının Yerinde Olma (Ö. Gözel, Çev. ve Haz.), *Levinas* içinde, (ss. 227-280). İstanbul: Say Yayınları.

Strhan, A. (2009). And Who is My Neighbour? Levinas and the Commandment to Love Re-Examined Studies. *Interreligious Dialogue* içinde (ss. 145-166). Sayı 19, No. 2. Erişim Adresi:

https://www.academia.edu/398421/And_Who_is_My_Neighbour_Levinas_and_the_Commandment_to_Love_Re-Examined (23 Ekim 2015).

Žižek, S. (2005). *Yamuk Bakmak* (T. Birkan, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.